

KUVA 1. Suomen tiettävästi vanhin, Hauhon vaivaisukko Bartimeus (1690-luvulta) seurassaan Suomen ainoa vaivaisakka Soinista (vuodelta 1854) kunniapaikoilla Kerimäen kirkossa 2013. Valokuva: Sirpa Viljanen.

Vaivaisukot – varhaiset peruspalvelun pioneirit

Suomalaisessa taidehistoriassa vaivaisukot kuuluvat marginaaliin. Niitä ei luokitella oikein edes kansantaiteeksi (1, 2). Enhän sitä kuusivuotiaana poikasena tiennyt tuijottaessani ensi kertaa yhtä tällaista ukkoa lumoutuneena silmistä silmään. Vaarini oli tuonut minut Hauhon kirkolle katsomaan vaivaisukkoa. Ukko vaikutti kovasti vanhalta, omaa vaarianikin vanhemmalta. Sillä oli nöyrä, etukumara asento, anova käsi, taitavasti puusta veistetty olemus sekä kiharainen tukka ja parta. Värit olivat ajan ja sään haalistamat (**KUVA 1**).

Varpaille nousten pudotin vaivaisukon lippaaseen kolikon, jonka alun perin olin vahvasti kaavaillut tikkunekun hankintaan. Näin ihan varmasti, että ukko nyökkäsi minulle hyväntahtoisesti. Ei se silmää iskenyt, sokea Bartimeus kun oli. Se oli tehnyt työtään kirkolla 1600-luvun lopulta asti ja joutunut kirkonkirjojen mukaan vuonna 1713 venäläisten kasakoiden ryöstöyrityksen kohteeksi. Kahakassa ukko oli saanut miekasta päähänsä haavan, joka ei vielä kukaan näyttänyt parantuneen. Vaari kertoi, että kolikoilla autettaisiin orpoja ja nälkäisiä lapsia. Tikkunekku ei vähitellen tuntunutkaan siinä tilanteessa enää tärkeältä. Tuota kohtaamista en ole koskaan unohtanut.

Vaivaisukko jäi myönteisellä tavalla vaivaamaan. Myöhemmin olen törmännyt ja tutustunut henkilökohtaisesti kymmeniin vaivaisukoihin, kuullut niiltä monia tarinoita ja saanut niistä unohtumattomia ystäviä.

Aikansa sote-uudistajia ja peruspalvelun pioneereja

Keskiajalla katolinen kirkko keräsi niin sanottujen uhritukkien avulla varallisuutta, lähinnä

kuitenkin ristiretkiin ja lukuisiin uskonsotiin. Uskonpuhdistuksen myötä tällaisesta vastenmielisestä aneakaupasta pyrittiin eroon. Uhritukkienkin merkitys muuttui sosiaalisemmaksi, rahaa kerättiin enenevästi köyhien ja vaivaisten auttamiseksi (3, 4, 5, 6, 7).

Kuningatar Kristiinan (1626–1689) kehoituksesta vuonna 1649 Ruotsi-Suomessa asetettiin uhritukkeja kirkkoihin ja julkisiin tiloihin köyhien ja vaivaisten auttamiseksi. Parhaimmillaan Ruotsissa oli kertomusten mukaan keräystukkeja teiden varsilla puolen peninkulman välein. Voidaan tuolloin puhua jo varsin tiheästä sosiaalisesta verkostosta.

1700-luvulla köyhäinhoitoa alettiin pitää julkisena velvollisuutena ja seurakunnat velvoitettiin huolehtimaan omista köyhistään. Kerjuulla kiertäminen kiellettiin sakon uhalla, etenkin vieraassa kunnassa kiertelijät (”maakuntaan muuttajat”) palautettiin takaisin (7). Kovin ajankohtaiselta tuntuva ilmiö edelleenkin. Keräystukkien koristeellisuus lisääntyi Suomessa ja keräystoimintaa tehtiin vetoavammaksi veistämällä tukeista ihmishahmoja.

Kuten aina sodat söivät vaurautta ja tuottivat lisää invalideja ja köyhiä, erityisesti Suomen puolella Pohjanlahtea. Suomen sodan (1808–1809) jälkeen puisten vaivaisukkojen määrä kasvoi erityisesti Pohjanmaalla, missä myös käytiin monia sodan ratkaisevista taisteluista. Vaivaisukot olivat tuolloin sotainvalidien asialla muodostaen eräänlaisen sotainvalidien veljesliiton. Sotavammaisuudesta tuli keskeinen vaivaisukkojen symboli. Tuolloisten vaivaisukkojen tuotto täydensi seurakuntien vaivauskassoja oleellisesti.

Vuonna 1852 tuli voimaan kuntalaki. Köyhien asioita hoitamaan määrättiin kuntako-

KUVA 2. Alavetelin vaivaisukko (arviolta 1860). Joutunut ryöstetyksi ja Perhojoessa uitetuksi 1900-luvun alussa. Ryöstön jäljiltä vasen puoli thoraxia edelleen avoina. Valokuva: Sirpa Viljanen.

kouksen valitsema, yleensä kirkkoherran tai kappalaisen johtama vaivashoitohallitus (4,5). Tästä oli sittemmin suora sosiaalipoliittinen jatkumo myöhempiin toimijoihin: köyhäinhuoltolautakuntiin, huoltolautakuntiin, sosiaalilautakuntiin ja perusturvautakuntiin. Vaivaisukot nivoutuvat näin selkeästi perusturvajärjestelmän luomiseen. Ne toimivat monen sote-uudistuksen pysyvänä osana.

Ville Vauhkonen on kuvannut tutkimuksessaan tarkasti, paljonko esimerkiksi Soinin vaivaisakka (**KUVA 1**) vuosittain tuotti työllään vaivaiskassaan ja keitä rahoilla konkreettisesti autettiin 1800-luvun puolivälin jälkeisinä kato vuosina (7). Pitkälti toistasataa vaivaisukkoa seisoo edelleen työpaikoillaan keräämässä rahaa huonompiosaisille lähimmäisillemme. Osa tuotosta suuntautuu nykyisin Kirkon ulkomaanapuun. Vaivaisukot ylläpitävät kansakunnan muistia mutta ottavat myös globaalia vastuuta.

Vaivaisukko veljien laajuus?

Tuoreimman, Vaivaisukkojen paluu -kirjan myötä tehdyn väestölaskennan mukaan vaivaisukkoja olisi jäljellä 145 yksilöä (8). Näistä vain yksi on naispuolinen, Soinin vaivaisakka. Ukoista vanhin, Hauhon Bartimeus on tietyvästi 1690-luvulta. Pieni osa on vuosisatojen myötä kadonnut, ryöstetty tai muuten tuhoutunut. Osalle on veistetty seuraajaksi uudempi viranhoitaja. Samoin on tehty joillekin ukoille, jotka on siirretty museoihin, eläkkeelle, mutta valitettavasti myös pois ihmisten ilmoilta. Klassisia 1700-luvun, 1800-luvun ja 1900-luvun alun ukkoja on jäljellä runsas sata, tuoreempia jäseniä veljeskuntaan on veistetty vielä viime vuosikymmeninäkin. Rantsilan suuri (ja aika ruma) kaksimetrinen ukko vihittiin käyttöön kesällä 2012.

Ruotsin itärannikolla tiedetään olevan jäljellä yhdeksän vaivaisukon tapaista keräyslippaalla varustettua puu-ukkoa. Niiden on arveltu olevan suomalaisten veistäjien teke miä, kuten esim. Selma Lagerlöfin peukaloisadussaan kuuluisaksi tekemä Rosenbomin ukko Karlskronassa (9). Muualla maailmassa ei vaivaisukkoja esiinny. Kyseessä on siis kansainvälisesti ajatellen erittäin ainutlaatuinen kansanomaisen käyttötaiteen ja luovuuden ilmentymä.

Kirkkotaidetta – kansantaidetta – varhaista ITE-taidetta?

Osalla varhaisemmista vaivaisukoista on ilmeiset yhteytensä saksalaiseen kirkolliseen puunveistoperinteeseen (Hauhon Bartimeus, Kaarlela, Mynämäki, Särkisalo) (10). Hienompaan ja arvostetumpaan kirkkotaitteeseen verrattuna vaivaisukot joutuivat ulos, tuuliin ja tuiskuihin. Niistä ei ollut sisäsiistiksi taiteeksi. Tässä piilee ehkä arvostusvajeen siemen.

Puunveistotaito keskittyi 1800-luvun alkuvaiheista Pohjanmaalle, jossa puuarkkitehtuuri ja erityisesti laivojen veistäminen houkutti ja koulutti taitavia puunkäsittelijöitä. Ihmishahmoisia koristeellisia hahmoja ilmestyi laivojen keulakuviksikin. Monet vaivaisukkojen tekijät ovat jääneet tuntemattomiksi. Eräät

kuuluisimmista veistäjistä kehittivät oman tunnistettavan muotokielen. Risto Käsälä on tutkinut erityisesti kuortanelaisen Heikki Mikkilän (1801–1850) elämää ja tuotantoa (11). Tämä taitava veistäjä on tehnyt ainakin 13 vaivaisukkoa. Erkki Lahti (1816–1858) oli myös itseoppinut kuvanveistäjä Evijärveltä, jonka tuotantoon luetaan Ähtävän, Ilmajoen, Lappajärven, Kruunupyyn ja Pedersören vaivaisukot. Kirjailija Antti Tuuri teki Erkki Lahdesta vuonna 1983 näytelmän nimeltä Pittipoika (12). Siinä veistäjämeestari kertoo työstään ja puun salaisesta hengestä: ”Siellä ne ovat kaikki. Ja siellä aina olleet: ihmiset, eläimet, kasvit, kaikki maailman tapahtumat. Ja kun minä avaan silmäni, näen ne puiden sisässä. Tavallisten pöllien, koivutukkien ja honkien. Ja minun tarvitsee ottaa vain puukkoni ja talttani ja kaivertaa puu pois kaiken sen päältä. Ja siinä ne ovat”.

Vaivaisukkotaitteella on selkeä oma sijansa kansanomaisen luovuuden historiassa, ja voi kuvitella, että se on toiminut innoittajana myös nykyään voimissaan olevassa ITE-taiteena tunnetussa kansantaiteen harrastuksessa. Akateemisen koulutuksen saaneita kuvanveistäjiä esiintyy tuorempien ukkojen tekijöinä, tosin heidän muuhun tuotantoonsa nähden veistokset jäävät marginaalisiksi. Heitä ovat mm. Hannes Autere (Mänttä, 1930), Heikki Konttinen (Nurmijärvi, 1939), Eeva Ryyänen (Lieksa, 1960) sekä Kari Juva (Aitolahti, 2002) (5, 10).

Vaivaiskirjallisuutta

Kansanperinteen kerääjä Samuli Paulaharju tallensi ehkä ensimmäisenä valokuvin, piirtäen ja mukavia tarinoita kirjoittaen Pohjanmaan vaivaisukkoja ja kirkonäijiiä 1900-luvun alussa (13). Arkeologian professori A. M. Tallgren kirjoitti ukoista vuonna 1911 ja samoin kansoja tilastotieteilijä Yngvar Heikel 1929 (14, 15).

Sittemmin Markus Leppo (1967), Kaija Santaholma (2001) ja Jan-Erik Rudnäs (2006) ovat julkaisseet kuvateokset vaivaisukoista (3, 4, 9). Teoksissa kartoitetaan jäljellä olevia vaivaisukkoja, niiden henkilöhistoriaa, ulkonäköä sekä silloista kuntoa. Teoksista heijas-

KUVA 3. Kodisjoen huonokuuloinen vaivaisukko (1905), jolla komeat vaivaisenluut ja vasaravarpaat. Valokuva: Sirpa Viljanen.

tuu vahvasti tekijöiden kiintymys kuvaamiinsa kohteisiin sekä huoli niiden kunnossapidosta. Näiden teosten vaikutuksesta varmasti moni ukko on sittemmin päässyt lisääntyneen arvostuksen ja kuntoutuksen piiriin. Vuonna 2013 Otso Kantokorven toimittamassa kirjassa Vaivaisukkojen paluu kuvattiin nykyiset 145 vaivaisukkoa (valokuvaaja Aki Paavola ajoi autollaan ukkoja jäljittämässä 14 000 km) ja py-

2505

KUVA 4. Osa vaivaisukoista luokkakuvassa Kerimäen kirkossa 2013 pidetyn näyttelyn loppukaronkassa. Läs-nä oli 44 vaivaisukkoa ja yksi akka. Ukkojen osittainen yhteiskuva on laatuaan ensimmäinen ja tulevaisuudessaakin harvinainen. Valokuva: Sirpa Viljanen.

sairauksia tai vaivaisuuden ilmentymiä. Tar-kempi palpaatio tai auskultaatio eivät tuoneet kliinistä lisätietoa. Kliininen silmäyskin piti tehdä henkilöistä, joilla oli vaatteet päällä ja jalkineet jalassa, Pohjois-Pohjanmaan ukoilla jopa hattu päässä.

Ainoa elossa oleva naispuolinen vaivais-henkilö oli Soinin akka (vuodelta 1854). Seur-antaprosentti jäi arvelun ja lisätutkimuksien varaan. Alkuperäisväestöstä on edelleenkin hengissä ehkä 80 % ja työelämässä lähes 70 %. Seuranta-aika eli ukkojen ikä vaihteli sisää-nottokriteerien mukaan noin 20–50 vuodesta suunnilleen 320 vuoteen. Keski-ikä oli noin 160 vuotta. Silti minkäänlaista oma-aloitteista eläkehakuisuutta ei esiintynyt. Vaivaisukkojen pituus vaihteli 19 ja 195 cm:n välillä, mediaani oli noin 135 cm.

Ukot itse olivat aika vaiteliaita, eivät vali-telleet laajemmin vaivojaan. Kirkonkirjojen ja aikalaislehtien uutisoinnin perusteella monet ukot olivat joutuneet uransa varrella varsin usein ryöstön, pahoinpitelyn tai muilutuksen kohteeksi. Yksi ukoista, Kivijärven ukko, oli jopa hukutettu järveen, josta se seuraavana keväänä oli löydetty, elvytetty ja kuntoutettu takaisin työtehtäviinsä.

Merkittävä havainto oli, että vaivaisukon nimityksen luomaan mielikuvaan verrattu-na suurin osa ukoista näytti melko nuorilta, korkeintaan keski-ikäisiltä, eivätkä ne olleet kasvoiltaan ryppyisiä tai ryhdiltään vanhan tai vaivaisen kaltaisia. Poikkeuksena olivat varhaisemmat, ns. pyhimysukot kuten Hau-hon Bartimeus sekä Mynämäen ja Särkisalon Lasarukset sekä yllättäen monet tuoreimmista 1900-luvun veistoksista. Vaatteet eivät suin-kaan olleet kerjäläismallistoa vaan edustivat kunkin aikakauteen liittyvää enemmänkin py-häisää puvustusta. Monella oli kiharainen ja siististi leikattu tukka, pohjalaisilla ukoilla oli usein kaulalle sidottu tyylikäs huivi. Aliravitse-mus ei ollut silmiinpistävää.

Onneksi ei tarvinnut laatia varsinaisia työky-vyttömyys- tai eläkelausuntoja, mutta runsaas-ti kuntoutussuosituksia oli katselmuksen poh-jalta kyllä esitettävissä.

Yritin selvittää vaivaisukkojen demografisia tietoja: lukumäärää, kuolleisuutta (hävinnei-syyttä), uutta syntyvyyttä, asuinkuntaa, suku-puoli- ja ikäjakaumaa, kokoa sekä mahdollisia

Keskeinen ortopedinen havainto oli alaraajavammaisuus. Vaivaisuuden symbolina noin 60 % ukoista nojasi keppiin. Ilmeisen sotavamman vuoksi ukoista yli kolmannes oli menettänyt osan alaraajastaan, joka oli muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta korvattu puujalalla. Joillakin oli säären tai nilkan alueen sidos tai lastoitus. Vakiintunutta symbolimerkitystä korosti se, että lähes kaikissa tapauksissa vaurio esiintyi vasemmassa alaraajassa. Myös keppi oli vasemmalla puolella, pitihän oikea käsi vapauttaa ojentumaan ja anomaan lanttia tai osoittamaan kolikkoreiän sijaintia. Oikeaoppisesti, ainakin kävellessä, tukea pitäisi käyttää vastakkaisella eli terveellä puolella. Samaan virheeseen on toki sortunut esimerkiksi tv-tohtori House.

Yläraajavammoja oli harvakseltaan. Ajan hammas ja ilkivalta lienevät suurimmat syyt niihinkin. Koukussa oleva käsi on houkuttanut pahoinpitelijöitä roikkumaan ja vääntämään kättä. Lapuan ukonkin oikea käsi on välillä ollut hukassa ja välillä löydetty keskeltä tietä. Nykyinen, uusin käsi on asetettu alkuperäisestä poiketen roikkumaan alas. 1900-luvun alussa tehdyn ryöstön seurauksena Alavetelin ukolta puuttuu edelleen kokonainen vasen puoli rintakehästä (**KUVA 2**). Pahoinpidelty ukko pelastettiin tuolloin Perhonjoen alajuoksulta tukkien seasta. Ukkojen käsissä ei näy yhtään varttuneemmalle miesväestölle tyypillistä Dupuytrenin koukistumaa. Vaivaisukoilla luulisi olevan ainakin vaivaisenluita. Niitä on tietysti vaikeaa tutkia saappaiden läpi, mutta ainakin paljasjalkaisella Kodisjoen ukolla on komeat vaivaisenluita sekä vasaravarpaat (**KUVA 3**).

Erityisiä muita epämuodostumia ei tullut esiin, ei myöskään skolioosia eikä muitakaan ulkoisia selkävikoja. Tuskin niillä oli pahempaa spinaalistenooiakaan, ovathan ukot niin kauan pystyneet kumartelematta paikallaan seisomaan. Hauhon ukolla oli rintarangan kyfoosia, taustalla ehkä pikemminkin korkea ikä kuin Behterevin tauti. Kondrodystrofiaa piirteitä löytyi muutamalta. Sen sijaan androgyynisiä ilmentymiä oli havaitsevinaan usealla, tosin monesti pitkään mekkomaiseen takkiin, röhhelöpaitaan ja kasvojen maalauksen ”yli-

meikkaukseen” liittyen. Muutamat karsastusvirheet olivat yhteydessä silmien epätarkkaan pintamaalaukseen. Kahden vaivaisukon (Mynämäki ja Särkisalo) vartalo ja raajat olivat täynnä paiseita, ne olivat siis melko sairaita.

Ihosairauksia ukoilla esiintyi paljon. Hilseily ja jäkälätauti liittyivät kuitenkin maalauspinnan ja huolenpidon heikkouksiin. Vaivaisukkoja on saatettu kunnostaa väärillä maaleilla, esimerkiksi lateksimaalien käyttö on aiheuttanut puun lahoamista sekä pinnan kuplimista ja hilseilyä. Kuten muuallakin, myös vaivaisukkojen hoidossa on tapahtunut valitettavaa puoskarointia.

Kirkkohallituksen kautta voi nykyään anoa rahaa vaivaisukkojen kunnostamiseen. Seinäjoen ammattikorkeakoulussa on restaurointilinja, johon on kertynyt alan ammattitaitoa, ellei sitten sekin ole jo säästösyistä lakkautettu.

Kootusti voidaan todeta, että merkittävä osa vaivaisukoista todella oli vaivaisia mutta eivät läheskään kaikki. Ukot ovat tehneet pitkän ja tärkeän elämäntyön suomalaisen köyhäin- ja vaivaistenhoidon pioneereina. Niiden kulttuurihistoriallinen merkitys on maailmanlaajuisestikin ainutlaatuinen. Yhteinen velvollisuutemme olisi huolehtia tämän rapistuvan kansanosamme ja kunniakansalaistemme kuntoutuksesta ja arvostuksesta, mutta myös niihin liittyvästä vakavasti otettavasta tutkimuksesta.

Epilogi – vaivaisukkojen yhteisjuhlat Kerimäellä

Kesällä 2013 Galleria Orton ja sen piirissä syntynyt Pelastakaa vaivaisukot ry järjesti yhteistyössä Kerimäen kappeliseurakunnan kanssa mittavan vaivaisukkojen sukukokouksen. Se tapahtui Kerimäen puukirkossa, joka on laatuun maailman suurin (16). 44 vaivaisukkoa ja se ainoa vaivaisakka tapasivat toisensa viettäen yhdessä koko kesän. Kuntoutuslomalle pääsi mukaan myös juuri ennen näyttelyä metsästä löytynyt ja puoli vuotta ryöstettynä sekä kadoksissa ollut Raution ukko. Vaivaisukkoja oli viideltä eri vuosisadalta, ja niillä riitti kertomuksia keskenään. Paikalla oli myös tuo unohtumaton lapsuuden ukkoni Hauholta. Näyttelyssä laskettiin olleen noin 50 000

kävijää. Lopuksi otettiin luokkakuva (**KUVA 4**).
Vaivaisukot levittivät laajalti hyväntuulisuutta,
mutta toisaalta vakavaa sanomaa huonompi-
osaistemme huolenpidon tärkeydestä – juuri
tänä aikana, jolloin tulo- ja terveyserot Suo-
messä ovat jälleen kasvamassa. Emme saa
unohtaa. ■

SEPPO SEITSALO, professori
Helsinki

KIRJALLISUUTTA

1. ARS Suomen taide, osa 5, Otava 1990.
2. Leppo M. Vaivaisukot. Kirjassa: ARS Suomen taide, osa 5, Otava 1990.
3. Leppo M. Vaivaisukot. Finnish pauper-sculptures. Porvoo: WSOY 1967.
4. Santaholma K. Vaivaisukot. Tummatukka ja kirkonäijät. Rakennusalan Kustantajat 2001.
5. Seitsalo S. Vaivaisukot peruspalvelun pioneereina – mutta mikä ukkoja itseään vaivasi? ORTON 2010, 18–21.
6. Seitsalo S. Vaivaisukot peruspalvelun pioneereina. Kirjassa: Kantokorpi O, toim. Vaivaisukkojen paluu. Maahenki 2013, s. 15–23.
7. Vauhkonen V. Miten Soinin seurakunnan vaivaiskassa toimi 1800-luvun puolivälissä? Kirjassa: Kantokorpi O, toim. Vaivaisukkojen paluu. Maahenki 2013, s. 44–55.
8. Kantokorpi O. Vaivaisukkojen paluu. Maahenki 2013.
9. Rudnäs JE. Fattiggubbarna i Finland och Sverige. Jan-Erik Rudnäs 2006.
10. Kantokorpi O. Vaivaisukot – ITE-taiteen uranuurtajia vai katoavaa kansanperinnettä? Kirjassa: Kantokorpi O, toim. Vaivaisukkojen paluu. Maahenki 2013, s. 10–14.
11. Käsälä R. Heikki Mikkilä – kuortanelainen vaivaisukkojen veistäjä. Kirjassa: Kantokorpi O, toim. Vaivaisukkojen paluu. Maahenki 2013, s. 32–43.
12. Tuuri A. Pitti-poika. Teatteri-lehden julkaisusarja, 6. Kustanus Oy Teatteri, 1983.
13. Paulaharju S. Käsikirjoitus Kirkonäijiiä – 35 kuvaa ja piirrosta, 42 muistiinpanolehteä. Päivätty Oulussa 1932, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkisto.
14. Tallgren AM. Fattiggubbar i Finland. Brages årsskrift 6. Föreningen Brage 1911.
15. Heikel Y. Kyrkornas fattiggubbar i det svenska Österbotten. Svenska Litteratursällskapets folkloristiska och etnografiska studier IV. SLS 1929.
16. www.vaivaisukot.fi